

SYMPOZJA KAZIMIERSKIE
POŚWIĘCONE KULTURZE
ŚWIATA PÓŹNEGO ANTYKU
I WCZESNEGO
CHRZEŚCIJAŃSTWA
IV

TOWARZYSTWO NAUKOWE KUL

SYMPOZJA KAZIMIERSKIE

POŚWIĘCONE KULTURZE
ŚWIATA PÓŹNEGO ANTYKU
I WCZESNEGO
CHRZEŚCIJAŃSTWA

Tom IV
Męczennicy
w świecie późnego antyku

pod redakcją

Bożeny Iwaszkiewicz-Wronikowskiej
Daniela Próchniaka

Lublin
Towarzystwo Naukowe
Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

WPROWADZENIE

Szóste spotkanie z cyklu „Sympozjów Kazimierskich”, które odbyło się w dniach 5–7 maja 2003 r., dotyczyło *Męczenników w świecie późnego antyku*. Temat i program zostały tak sformułowane, żeby umożliwić uczestnikom pokazanie zarówno wielu aspektów idei męczeństwa, jak i różnych form kultu męczenników. Chcieliśmy, żeby nasze obrady pozwoliły choćby zbliżyć się do zrozumienia fenomenu, który narodził się w epoce wczesnego chrześcijaństwa, przez wieki był obiektem tak fascynacji, jak i krytyki, a do dziś stanowi jeden z najtrudniejszych problemów badawczych.

Ważnym wątkiem, który pojawił się już na początku symposium, była kwestia definicji terminów „męczeństwo” i „męczennik”. Nawiązując do wystąpień na temat męczenników żydowskich i pogańskich (W. Bejda, A. Łukaszewicz, M. Dzielska), próbowaliśmy ustalić, czy terminy te odnosić należy tylko do chrześcijańskich *martyres* – tych, którzy byli świadkami Chrystusa i przez swą śmierć uczestniczyli w Jego ofierze, czy też za męczenników uważać należy wszystkich, w tym także niechrześcijan, którzy również ginęli z powodu wyznawanych poglądów religijnych. W dyskusji, jaka rozgorzała w związku z tą problematyką, szczególnie wiele zamieszania wprowadzało stosowanie polskiego słowa „męczennik” jako odpowiednika terminu greckiego, który przetrwał w nowożytnych językach zachodnioeuropejskich (*martire, martyr* etc.). Uświadomienie sobie wielu znaczeń, jakie nadawano temu terminowi w świecie starożytnym (ks. P. Szczur), nieco ułatwiło uporządkowanie kwestii terminologicznych, choć bynajmniej nie zakończyło dyskusji.

Męczeństwa, które towarzyszyły szerzeniu się chrześcijaństwa w pierwszych wiekach po Chrystusie, nigdy nie były aż tak powszechne, jak niegdyś sądzono, i tylko sporadycznie nabierały charakteru masowego. Przyczyny prześladowań, a także motywacje tych, którzy z własnej woli, niekiedy nawet zbyt ochoczo, przyjmowali tortury i śmierć, przedstawiono w kilku kolejnych wystąpieniach (H. Kowalski, M. Jońca, ks. M. Starowieyski, J. C. Kałużny, ks. N. Widok), które pokazały kontekst, i historyczny, i prawny, i ideowy męczeńskich śmierci chrześcijan.

Innym problemem, z którym próbowaliśmy się zmierzyć, była istota kultu męczenników, jego geneza i formy, jakie przybierał w okresie późnego antyku. Czy męczennicy, uważani za nowych herosów, byli czczeni z tych samych powodów, dla jakich honorowano ich antycznych poprzedników? Czy może było to nawiązanie do występującego w niektórych środowiskach żydowskich przekonania, że ludzie o szczególnym statusie, patriarchowie i prorocy, mieli możliwość wstawiennictwa (παρρησία) u Boga? A może po prostu należy tu widzieć spontaniczną kreację chrześcijan, którzy wierząc, że męczennicy pełnili rolę pośredników między ludźmi a Bogiem, przypisywali im, co wytykał już współczesnym sobie Tertulian, cudowną moc? Takie pytania zostały postawione w nadziei, że refleksja nad nimi ma sens, nawet jeżeli odpowiedzi nie pojawiają się natychmiast.

W kręgu naszych zainteresowań i dyskusji znalazł się też ważny, a zarazem trudny do uchwycenia, moment przejścia od zwyczajowych form okazywania szacunku umarłym (*cura mortuorum*), do skierowanej ku nim czci religijnej – kultu (B. Iwaszkiewicz-Wronikowska). Jeszcze w II i III wieku męczennicy byli chowani tak jak inni zmarli, okazywano im cześć w taki sam sposób jak innym zmarłym, a więc przy grobach, z którymi wiązała się w jakiś sposób ich stała obecność. Z czasem nastąpiła jednak istotna zmiana. Niektóre groby męczenników zaczęły gromadzić w rocznice ich śmierci coraz liczniejsze grono pielgrzymów, przybywających żeby się przy nich modlić i odprawiać *refrigeria*, składać ofiary za męczenników, ale także prosić ich o modlitwę. Zaczęły się też pojawiać, choć początkowo tylko marginalne, przejawy wiary w szczególną, cudowną moc relikwii.

Kiedy rozporządzenia Konstantina i Licyniusza, ogłoszone w 313 roku, położyły kres prześladowaniom chrześcijan, właściwy kult tych, którzy (rzeczywiście, albo rzekomo) zostali umęczeni z powodu swej wiary w Chrystusa, rozwinął się na skalę masową i otrzymał monumentalną oprawę. Świętych orędowników, bliskich ludzkim słabościom, uznano za indywidualnych patronów, a fizyczną bliskość szczątków męczenników za gwarancję ich opieki w życiu doczesnym i w zaświatach. Do tej bliskości dążono najpierw poprzez pochówki *ad sanctos*, a później przez sprowadzanie i przechowywanie relikwii. Cmentarze zmieniały swój wygląd i charakter, stając się miejscami kultu, który koncentrował się w martyriach, czyli sanktuariach wznoszonych na lub przy grobach męczenników. I wreszcie nastąpił krok o znaczeniu przełomowym, i dla historii architektury chrześcijańskiej, i dla naszego pojmowania sakralności: relikwie męczenników złożono pod ołtarzem, łącząc ich kult z kultem Chrystusa, a męczenników nazywając *alter Christus*. Architektoniczna oprawa kultu męczenników (H. Gajewska, ks. J. Naumowicz, D. Próchniak, I. Skupińska-Løvset, J. Młynarczyk), relacja między ołtarzem a relikwiarzem, formy, jakie nadawano miejscom kultu na różnych obszarach i w różnych okresach, to problemy fascynujące i wciąż jeszcze nie do końca zbadane (M. Burdajewicz, Z. Kalinowski), podobnie jak i znaczenie

wizerunków męczenników, które szybko znalazły poczesne miejsce w repertuarze malowideł zdobiących kościoły i klasztory (M. Martens-Czarnecka).

Od IV wieku w męczennikach widziano patronów miast, a sanktuaria z relikwiami stały się centrum życia miejskiego. Wprowadzenie w obręb murów miejskich kultu męczenników i ich doczesnych szczątków stanowiło ingerencję zarówno w dziedzinę mentalności, jak i urbanistyki. Jak to było możliwe i na ile rzeczywiście, jak sądzi wielu badaczy, chrześcijanie, a zwłaszcza ich przywódcy z biskupami Damazym, Ambrożym, Leonem na czele, dążyli w ten sposób do wyrugowania z miast ich pogańskich patronów (*pignora*)? Czym należy tłumaczyć przejmowanie dla potrzeb kultu męczenników dawnych, mocno zakorzenionych kultów lokalnych bóstw i herosów, wraz z całym towarzyszącym im kontekstem rytów i cudownych zdarzeń (Z. Kiss)?

Zagadnienia poruszane i dyskutowane podczas obrad VI Sympozjum (niestety, z przyczyn technicznych nie udało nam się zarejestrować całości dyskusji) nie wyczerpują olbrzymiej problematyki związanej z męczeństwem i męczennikami, która, jak nam się wydaje, jest wciąż niedostatecznie wykorzystanym polem badawczym. Miejmy nadzieję, że dalszy ciąg rozpoczętej dyskusji nastąpi podczas VII Sympozjum Kazimierskiego, które zamierzamy poświęcić rozwijającej się w okresie późnego antyku, równoległe z kultem męczenników i w ścisłym z nim powiązaniu, chrześcijańskiej koncepcji miejsca świętego (*topos hieros, locus sacer*).

LISTA UCZESTNIKÓW VI SYMPOZJUM KAZIMIERSKIEGO
„MĘCZENNICZY W ŚWIECIE PÓŹNEGO ANTYKU”

Kazimierz Dolny, 5–7 maja 2003 r.

1. Wojciech BEJDA
2. Ryszarda BULAS
3. Mariusz BURDAJEWICZ
4. Czesław DEPTUŁA
5. Marek DMITRUK
6. Maria DZIELSKA
7. Ks. Augustyn ECKMANN
8. Andrzej J. FREJLICH
9. Halina GAJEWSKA
10. Krzysztof GĘBURA
11. Tadeusz GOŁGOWSKI
12. Kazimierz ILSKI
13. Bożena IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA
14. Stefan JAKOBIELSKI
15. Jacek JAŻWIERSKI
16. Maciej JOŃCA
17. Zygmunt KALINOWSKI
18. Józef Cezary KALUŻNY
19. Ryszard KASPEROWICZ
20. Zsolt KISS
21. Ks. Ryszard KNAPIŃSKI
22. Henryk KOWALSKI
23. Ks. Jerzy LACHOWICZ
24. Ks. Stanisław LONGOSZ
25. Magdalena ŁAPTAŚ
26. Adam ŁUKASZEWICZ
27. Małgorzata MARTENS-CZARNECKA
28. Monika MATYSEK
29. Jolanta MŁYNARCZYK
30. Ks. Józef NAUMOWICZ
31. Marcin PAWLAK
32. Beata PAWŁOWSKA
33. Ks. Henryk PIETRAS

- 34. Daniel PRÓCHNIAK
- 35. Ida RYL-PREJBISZ
- 36. Bożena ROSTKOWSKA
- 37. Dariusz SŁAPEK
- 38. Ks. Marek STAROWIEYSKI
- 39. Jerzy STRZELCZYK
- 40. Ks. Piotr SZCZUR
- 41. Paweł SZKOŁUT
- 42. Ewa TATAR-PRÓCHNIAK
- 43. Ks. Norbert WIDOK
- 44. S. Aleksandra WITKOWSKA
- 45. Elżbieta WOŹNIAK
- 46. Janusz WRONIKOWSKI

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	5
Wprowadzenie	9
Wojciech BEJDA, Apologetyczny wymiar męczeństwa Żydów w pismach Józefa Flawiusza	13
Adam ŁUKASZEWICZ, <i>Acta Alexandrinorum</i> – „Akta męczenników pogańskich z Aleksandrii”	29
Maria DZIELSKA, Męczennicy pogańscy późnego hellenizmu	39
Henryk KOWALSKI, <i>Impietas</i> chrześcijan?	57
Maciej JOŃCA, <i>Nomen Christianum</i> jako <i>crimen capitale</i> . Analiza sądowego postępowania przeciw chrześcijanom w Bitynii na podstawie korespondencji między Pliniuszem Młodszym a Trajanem	71
Ks. Piotr SZCZUR, Μαρτυρία w pismach Klemensa Aleksandryjskiego	97
Ks. Marek STAROWIEYSKI, Autobiografie męczenników afrykańskich w III wieku	111
Józef Cezary KAŁUŻNY, Wpływ zjawiska rygorystyki na rozpowszechnienie kultu męczeństwa we wczesnym chrześcijaństwie	127
Ks. Norbert WIDOK, Obraz tortur i egzekucji prześladowanych chrześcijan w relacji Euzebiusza z Cezarei	137
Bożena IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, Najstarsze świadectwa kultu męczenników w Rzymie	149
Ks. Józef NAUMOWICZ, Sanktuaria męczenników w świetle pism ojców kapadockich z IV wieku	175
Małgorzata MARTENS-CZARNECKA, Przedstawienia męczenników w sztuce nubijskiej na przykładzie malowideł z Faras i Dongoli	203
Daniel PRÓCHNIAK, Martyria w Armenii wczesnochrześcijańskiej	223
Ilona SKUPIŃSKA-LØVSET, St. Zachaios, the Martyr of Gadara	251
Jolanta MŁYNARCZYK, Martyria – miejsca kultu męczenników w bizantyńskiej Palestynie	259
Mariusz BURDAJEWICZ, Relikwiarze Prowincji Palestyna (<i>Palaestina</i>) w okresie bizantyńsko-omajjadzkim	275
Zygmunt KALINOWSKI, Kamienny relikwiarz z Novae. Problem interpretacji	301
Halina GAJEWSKA, Miejsca kultu męczenników w Scytii Mniejszej (<i>Scythia Minor</i>)	311
Zsolt KISS, Święci męczennicy Jan i Kyros spadkobiercami Izdydy i Serapisa	323
Czesław DEPTUŁA, Męczennicy w świecie późnego antyku. Refleksje po zakończeniu VI Sympozjum Kazimierskiego	331
Lista uczestników VI Sympozjum Kazimierskiego	335